

חיים ברנדויין

מגן בעדן ועד עיר ומלואה

מחקרים במקרא ובספרות עברית

אספה וערכה

מרים ברנדויין

כרמל • ירושלים

Chaim Brandwein

From Genesis to Agnon

Researches in the Bible and in Modern Hebrew Literature

Compiled and edited

by

Miriam Brandwein

מסת"ב 7-961-407-965-978

© מרים ברנדוין

הוצאת כרמל, ת"ד 43092, ירושלים

תשס"ט / 2009

Printed in Israel

שבוש, בוטשאטש ו"עיר ומלואה"

בית עגנון, 19.11.1986

שאול טשרניחובסקי שר:

"הָאָדָם אֵינּוּ אֶלָּא קַרְקַע אַרְצָא קְטַנָּה / הָאָדָם אֵינּוּ אֶלָּא תְּבִנִית נוֹף
מוֹלְדָתוֹ... / וְכַתְּבִנִית אוֹתָהּ פְּנֵה אֲשֶׁר נוֹלְדָתִי / הַתְּפָרְשׁוּ תוֹלְדוֹת
חַיִּי...".¹

כלומר, יחס האדם אל עיר מולדתו קובע הרבה מאוד את חייו. כך הוא באשר לכל אדם. וכשמדובר באמן, ההופך את עיר מולדתו לנושא ולמושא ליצירתו — על אחת כמה וכמה.

עבור עגנון קרקע ארץ קטנה זו היא כמובן בוטשאטש או ביטשאטש. הוא הוגה זאת בצורות שונות ובמקומות שונים לפי הקונטקסט המתאים. כשהוא מדבר על יהודי גליציה, למשל, או על בוטשאטש עצמה — זו ביטשאטש. על דרך הפרפרזה ניתן לומר: אמור לי איך בעיניך עיר מולדתך ואני אומר לך באיזה עיניים אני רואה אותך!

יחסיו של עגנון אל עיר מולדתו, אם היא בוטשאטש, אם היא ביטשאטש, היא ראשית וראשונה עיר מולדת שלו, ועל כן הוא גם משנה את שמה. ראשית כול היא שיבוש. בסיפורי נעוריו המוקדמים ביותר והבוסריים

1 "האדם אינו אלא...", מתוך כל שירי שאול טשרניחובסקי, הוצאת שוקן, תשי"ג,

ביותר היא מופיעה כשיבוש. אחר כך הוא משנה. שיבוש נגמרת ומתחילה ביטשאטש או בוטשאטש.

וכך הוא כותב ב"ספר בוטשאטש" (מתוך סיבה זו או אחרת לא כלל עגנון משפטים אלה בספר "עיר ומלואה" שבו כינס את כל הסיפורים שמושאם ונושאם הם בוטשאטש):

"משהגדילה העיר ונתרבו יושביה הוסיפו ובנו שאר בתים לתורה ולתפילה. אם אתה רוצה לידע היאך — אף זה אתה מוצא מפורש בספרי "אורח נטה ללון". אלא ששם שיבשתי את שם עירי (קראתי לה שבוש — ח"ב), ועכשיו, לאחר שהטמאים המטורפים השמידו את יושביה היהודים ובטלה העיר, אני קורא לה בשמה — ביטשאטש, כשם שקראו לה אבותינו נוחי עדן, או בוטשאטש, כשם שנקראת בכתבי העמים".²

אבל עגנון כעגנון, שראיתו רב-אנפית, פלורליסטית, שמעולם לא ראה מטבע רק משני צדדים אלא בדרך כלל מארבעה וחמישה, איננו יכול גם בווידיי מרגש זה להרפות מן המראה והפן הנוסף: שם היה גם "בית החסידים שקורין חסידים שטיבל, ושאר כל העם קורין לו כנסיית הלצים, לצים שילוכין",³ שהיו החסידים החדשים, תלמידי הבעש"ט ז"ל, כחבורה של לצים. לאחר ההספד, הרי לך! וזה ברמז: על כן הוא קורא מקודם לעיר מולדתו שבוש.

בסיומו של "סיפור פשוט" כותב עגנון: "תם מעשה הירשל ומעשה מינה, אבל מעשי בלומה לא תמו. כל מה שעבר עליה, על בלומה נאכט,

2 בעריכת ישראל כהן. הוצאת עם עובד, תל אביב, תשט"ז. פרק "מראה העיר", עמ' 12.

3 אורח נטה ללון, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תש"ך, הפרק "על בתי תפילה שבעירנו", עמ' 182.

הוא ספר בפני עצמו".⁴ לבלומה נאכט אין מקום בשבוש ולא ב"סיפור פשוט".

לעניין זה ניתנו הרבה הסברים, עד כדי התקפה על עגנון, שאינו יכול לעשות עם בלומה נאכט. האם זו הנמקה ספרותית?

אין לבלומה נאכט מקום ב"סיפור פשוט" ולא בשבוש. היא נאכט — לילה! היא ידעה סוד מכאוב וסוד עצב. היא בתו של חיים נאכט לעוני. מה לה ולשבוש! עגנון הביא אותה רק כדי לנגד את המשעמם והוולגרי על הרקע של העצוב והטרגי. בלומה נאכט הובאה במידה שהובאה כדי לומר — מעשיה במקום אחר!

יש לנו דבר דומה במקרא, במגילת רות. שם מופיע אדם בלי שם — פלוני אלמוני. מה פתאום פלוני אלמוני? למחבר המגילה יש שמות מובהקים, אפוס לגומינה, כמו מחלוך וכליון, וכן השמות האחרים. מלבד בועז, המופיע כשם עמוד בבית המקדש, הוא היחיד המוזכר במקרא. האם תמו השמות למחבר שעליו לקרוא לאיש פלוני אלמוני? אם נעיין יפה במקרא נמצא שאותו איש, שהיה צריך להיות הגואל לא רצה לגאול, כלומר לא רצה להקים שם. על כן: אתה לא רצית להקים שם — יילקח גם השם שלך. לך אין שם! הזכיר כדי למחוק!

שבוש מאופיינת בקלות דעת, בחוסר רצינות, בבריחה ממכאוב, באי-יכולת לאהוב, ובהתפשרות עד שעמום.

אשר לקלות הדעת נעיין בעניין השמות.

הירשל יושב ב'ליל הרמאות', כאשר מרמים אותו ומזמינים אותו למין סעודה ב"זאת חנוכה" אצל משפחת גילדנהורן (שם זה כבר אומר משהו) ושמה משדכים אותו למינה, וכמובן לא לבלומה. הוא יודע ש"סידרו אותו" — בלשון צברית והוא מהרהר:

"נסתכל הירשל בחבורה והתחיל דורש כינויי משפחותיהם. אמר הירשל בלבו הרי מי ששמו טשורטקובר, השכל נותן שהוא חסיד

טשורטקובי, לבסוף לייבוש זה הוא חסיד בובובי. או שמא שמו של אדם אינו אלא היפוכו. מצד אחר קורץ — הוא גוץ ושמו גוץ. וזה, שיינברד הקיטע, ששמו מוכיח על זקן נאה — זקנו מגולח. כנגדו, לייבוש טשורטקובר, עבדקן זה שראוי לקרותו על שם זקנו, קרוי על שם עיר שאין ביניהם ולא כלום. אלא, לעולם כינויי משפחה לחוד ובעלי הכינויים לחוד. כמה שניתנו שמות לידרש אין יכולים להתפרש על-פי בעליהם.⁵

הרי לך אפיון דק בדוגמאות גסות של שבוש קלת הדעת. עוד לדוגמה — איך נראים אנשי שבוש?
"שבוש אינה מגדלת גבוהים". ומדוע? ההנמקה האירונית של ענגנון:
"מפני שרגילים במאכלי קמח, אבריהם גדלים ברוחב ולא באורך. אין הקדוש ברוך הוא ותרן. מאחר שטח אותם בשומן, אינו מותח את קומתם".⁶ אלו הם אנשי שבוש.
אשר להומור של שבוש, אותו ערב של סעודת הרמייה, ניגש אל הירשל אחד הלצים מן החבורה ואומר מין דבר תורה.
"...בא קורץ ותקע לו כפו ולחש לו חרוז שייסד הפייטן על בחור יפה עיניים שמטייל עם בחורה נאה בגן, שלא יהא מן המתמיהים ויאכל פרי מגדיו. מתוך קריצת עיניו של קורץ נכרת היתה כוונתו, שהבחור הוא הירשל ופרי הגן היא מינה, ושלא יהא מן המתמיהים וכו'".⁷
אנו רואים כאן את הארוס הגס. תרד לגן ותאכל פרי המגדים. זו תורת שבוש!

כל המסופר ב"סיפור פשוט" נשען על צביעות והעמדת פנים. הירשל אינו מסוגל להיות ממש משוגע.

5, שם, עמ' עג.

6, שם, שם.

7, שם, עמ' עז.

מלכה שקד במאמר מאלף⁸ שואלת: האם הירשל היה משוגע? ומדוע ישתגע? מאמר זה אפשר לראותו כהמשך למאמרה של לאה גולדברג,⁹ שבו היא מפתחת את הרעיון שעגנון רואה דברים בפנים רבות, בצורה פלורליסטית, רב-אנפית. לדעת לאה גולדברג מושפע עגנון מפילוסוף הרומנטיקה פרידריך שלגל. שלגל מגדיר את השירה והפרוזה הרומנטית, שהיא יכולה "להתעופף... על כנפי הרפלקסיה הפיזית, ליצור תמיד מחדש... כמו בשורה אינסופית של אספקלריות". כלומר, שרואים מראות בתוך מראות, עד אין סוף. היא מוסיפה שעגנון משתמש כמעט תמיד ב"אספקלריות האינסופיות המכפילות את הרפלקסיה".

שקד, כהמשך למאמר זה, מפתחת יפה את הבעיה — מדוע באמת השתגע הירשל. האם מפני שהיה נתון בלחץ דומיננטי של שלוש נשים — אמו, בלומה נאכט ומינה? האם מפני הקללה של הרעבע שהם וכל משפחותיהם יהיו מטורפים? ואולי מפני המרד נגד המשפחה הרוצה לחתן אותו עם מינה ולא עם בלומה? היא מפתחת זאת יפה, אך דבר אחד חשוב חסר: מה אומרת שבוש על כך?

לאנשי שבוש נימוק ברור, ואין להם כל ספק לכך: "...הירשל היה צריך לעמוד לפני ועדת הצבא, ועדה זו קשה בשנה זו מכל השנים והירשל מנוקה מכל מום. אמרה שבוש הוא משים עצמו שוטה כדי ליפטר מעבודת המלך".¹⁰

לשבוש ברור שהירשל אינו משוגע, אך מי שיעקוב אחרי ד"ר לנגזם, כיצד הוא מדבר עם הירשל ואיך הוא מרפא אותו, יראה עד כמה הירשל מסוגל להיות משוגע. הוא מסוגל להיות ממש כמו אביו. להתאהב במישהי, כמו שאבא ברוך מאיר התאהב באמה של בלומה נאכט, אבל

8 "האם היה הירשל משוגע? לקראת ראייה פלורליסטית של העלילה בסיפור פשוט". מתוך הספרות, 32, תשמ"א-תשמ"ג, עמ' 132-147.

9 "ש"י עגנון — הסופר וגיבורו", מתוך לעגנון שי, הוצאת הסוכנות היהודית, ירושלים תשכ"ו, עמ' 47-61.

10 סיפור פשוט, עמ' רכ.

התחתן עם צירל, מפני שנתנו לו פרנסה. הירשל ילך בעקבות אביו, ואפילו יעלה עליו. אביו ישב בחנות בלילות ומנה כספים עם אשתו ואחר כך עשה ילד אחד, את הירשל. הוא יחזור מבית המשוגעים, מן הסנטריום, ויעשה שני ילדים. אבל היינו הך, הוא ברוך מאיר והוא הירשל, כי לא יכול להיות אחרת. עד כאן על "סיפור פשוט".

אבל יש שבוש של עיר מולדת.

—Wrong or right, it is my country!

כשם שאומרים האמריקנים: מולדתי היא!

בפתיחה של "אורח נטה ללון" מספר הסופר כיצד הוא מגיע ברכבת בערב יום הכיפורים לבית הנתיבות של שבוש: "...הפקיד שנקרא שמו גומובייץ, שניטלה שמאלו במלחמה ועשאוה גומי עמד ... וקרא, שבוש... מי שנולד בה וגדל בה וחי בה הוא בלבד יודע להגות את השם הזה בכל אותיותיו".

הוא עוזב את בית הנתיבות ויוצא לדרך ברגל אל העיר. הוא הולך הליכה ארוכה ומשתהה ליד "כל בית וכל חורבה וכל אשפה... כל המקומות כולם נשתנו. ואפילו האוירים שבין בית לבית נשתנו". אולם "זה הריח של דוחן מבושל בדבש... ריחה של שבוש עדיין לא נמר".¹¹ כשאנו קוראים זאת אנו רואים באיזו חיבה ובאיזו אהבה הוא מלטף מקום שהוא רק מצבה למה שהיה. שכן מה שהיה איננו עוד. אך שבוש תישאר תמיד עיר מולדת.

אשר לשם הספר "אורח נטה ללון" — אם נסתכל במקורות (וצריך להסתכל במקורות, שכן אצל עגנון אי-אפשר להיות עם הארץ במקורות ותלמיד חכם בעגנון) נמצא במקרא פעם אחת ויחידה את הביטוי "כאורח נטה ללון": "...למה תהיה כגר בארץ וכאורח נטה ללון. למה תהיה כאיש נדהם, כגיבור לא יוכל להושיע..."¹².

11 הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תש"ך, עמ' 7-8.

12 ירמיה יד, 8-9.

מוטיבים של פסוקים אלה מרוקמים בספר.

"למה תהיה כגד בארץ" — עגנון חוזר למולדתו והוא גר בארץ, אין הוא אורח, אלא גרוע מכך — "כְּאֹרַח": "הייתי בעיניה כאורח נטה ללון, שהיום כאן ומחר במקום אחר".¹³ ולמה תהיה "כגבור לא יוכל להושיע" והרי זה מה שהוא משתדל לעשות — להקים מחדש את בית המדרש, להקים את התפארת שנגזזה. אבל אין הוא יכול להושיע. הכול הרוס.

ב"עיר ומלואה"¹⁴ שבוש איננה יותר, היא כבר בוטשאטש. בוטשאטש זו היא קרבן האלוהים. היא נכחדה. היא הקרבן התמים, כשאלוהים כאילו שם לו למטרה לסתור, להרוס.

את הביטוי "עיר ומלואה" נמצא בקונטקסט בתהלים: "...לה' הארץ ומלואה, תבל ויושבי בה".¹⁵

האל הוא בעל העיר, כשם שהוא בעל הארץ והוא שם לו למטרה להרוס אותה עד היסוד.

יש כאן סרקזם נגד אותו אדון הבירה, אדון עיר ומלואה. שבוש היא כאגורה שחוקה, שבוש היא מצבה לתפארת שנגזזה. ואילו בוטשאטש היא מולדת; בוטשאטש היא קרבן, עיר ומלואה!

וכך הוא מתאר את העיר כקרבן האל: "לראשונה לא נקראה בוטשאטש, כי אם ביטשאטש... ישבו להם בתוך עירנו שלמים ושקטים... ולא היה חסר להם כלום בחכמת התורה ובדעת אלוקים... עד שפגעה בהם מידת הדין ונשמדו רובם ככולם, בחרון אף השם בגזירת הריקים אנשי חמי"ל".¹⁶

13 עמ' 34.

14 הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ג.

15 פרק כד, 1.

16 עיר ומלואה, עמ' 12-13.